

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ НІЖИНСЬКОГО
МАГІСТРАТУ З МІСЦЕВОЮ КОЗАЦЬКОЮ
АДМІНІСТРАЦІЄЮ: ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ
(НА ПРИКЛАДІ КІЛЬКОХ СПРАВ)**

В роботі показано характер взаємовідносин Ніжинського міського магістрату з Ніжинською полковою канцелярією та сотенною канцелярією у земельному питанні. Описано методи боротьби за майно, що знаходилося на цих землях.

Ключові слова: Ніжин, магістрат, полкова канцелярія, магістратські землі.

...Нехай міщане дечим і поживилися од козаків у польську заверюху, та вже ж і козаки почали тепер нагинати їм ший справді по-шляхетськи. Засівши в їх магістрати, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмистрами і райцями, як чортяка грішними душами.

Пантелеймон Куліш, «Чорна рада»

Статус Ніжинського міського магістрату був визначений низкою конфірмаційних грамот та гетьманськими універсалами. Але вища цивільна судова і військова влада на Лівобережній Україні належала гетьманові та генеральній військовій старшині. На місцях цю владу втілювала в життя козацька адміністрація – полкові та сотенні канцелярії. Наявність таких козацьких адміністрацій у містах з магдебурзьким правом супроводжувалося втручанням у справи один одного. Зазвичай козаки втручалися в міське господарство, захоплювали міські землі, сіножаті, млини, шинки, а міські урядники намагалися поширити свою владу на козацьке населення міст.

Початок дослідження самоврядування українських міст поклали М. Владимирський-Буданов, О. Кістяківський, В. Антонович. Продовжили та поглибили цю тему Д. Багалій, М. Василенко, О. Лазаревський, Д. Міллер, П. Клименко, В. Дядиченко, О. Компан, Г. Швидько та інші [1].

Різні аспекти урбаністики виявилися досить популярною тематикою в сучасній історичній науці. Питання взаємин між міськими магістратами та козацькою адміністрацією маловивчене. Стосунки цих двох владних інституцій побічно досліджували у своїх кандидатських дисертаціях В. Лоха, В. Галушко, Г. Доманова. Так черкаський науковець В. Лоха обґрунтував концепцію взаємовідносин переяславського магістрату, сотенної та полкової канцелярій, визначив низку причин, які призвели до втрати Переяславом магдебурзького права [3]. В. Галушко і Г. Доманова розглянули взаємовідносини полкової та сотенної адміністрацій з органами міського самоврядування на прикладі міста Чернігова [2].

Оскільки м. Ніжин в царині урбаністичних процесів вивчений недостатньо, автор у даній роботі ставить за мету на прикладі аналізу двох справ показати взаємини міського уряду та козацької старшини у земельних питаннях.

Ніжин у XVIII ст. був полковим містом, в якому розташовувалася крім міського магістрату і полкова канцелярія. Полкова старшина всіяко втручалася у процес управління містом, чим порушувала норми самоврядування за магдебурзьким правом. Земля була тим питанням, яке призводило до великих непорозумінь між козацькою адміністрацією та міським магістратом.

Спірною для полкової канцелярії та Ніжинського магістрату виявився шмат землі у центральній частині міста. Так, 13 серпня 1762 р. міський магістрат надіслав до Генеральної військової канцелярії донесення, в якому повідомив, що Ніжинська полкова канцелярія віддала на відкуп землі, що завжди були магістратськими. Детальніше в донесенні було пояснено, що полкова канцелярія прислала до магістрату 15 березня листа, в якому повідомила, що місце, яке називалося Канцелярським і на якому до пожежі 1754 року знаходилася полкова канцелярія, соляні лавки та шинок, а нині пусте і називається Горбом і тільки з 1761 року там різні приїжджі люди та міщани торгують горілкою, віддали на відкуп канцеляристам Філіпу Щегловському та Семену Полешку. Також полкова канцелярія просила чи то вимагала не чинити відкупщикам перепон, «а от магистрата нежинского и состоящих под командою оного людей и не с кого другого самовольным образом... канцелярского места для шинкования и ни для какой торговли не занимаю» [4, арк. 1]. Магістрат наголошував, що це вчинено «в крайнее магистрату обиду и разорение несправедливо в отмену имеющихся в магистрате высочайших грамот» [4, арк. 1 зв.]. Причину такого свавілля міський уряд вбачав у самовільному захопленні різних ґрунтів як ніжинськими полковниками, так і комендантом та іншими «великороссийскими служивыми людьми живущими в замку» [4, арк. 1 зв.].

На захоплених землях канцеляристи Щегловський і Полешко всупереч заборонним наказам запровадили свій збір: з бочки по рублю. Вони ввели свої міри (відерце та квартиру), які на думку магістрату були незаконними. Міський уряд зробив спробу направити шафаря для спостереження, але канцеляристи його не пустили та ще й прислали до магістрату козаків з повідомленням про те, якщо «кто будет смотреть их меры и забирать оные в магистрат, то словивши шафаря или кого-нибудь з магистратовых битъ батожем без пощады» [4, арк. 3]. Все це, зазначав далі міський уряд, суперечить указам, малоросійським правам та міським порядкам.

Також полкові канцеляристи намагалися оподатковувати і магістратську комору, яку тримав в оренді райця Спудин. Щегловський наказав порубати магістратські куфи, якщо з кожної горілки не буде сплачено по 2 руб. грошей, через що магістратській коморі були нанесені матеріальні збитки [4, арк. 3 зв.]. В результаті таких дій міський уряд на чолі з війтом та бурмістрами (підписалися лише три бурмістри) просив Генеральну військову канцелярію заборонити полковим канцеляристам продавати горілку, магістратську землю відібрати у полкової канцелярії та повернути під юрисдикцію міського Ніжинського магістрату, а винних у неправомірному захопленні землі та передачі її в оренду покарати штрафом, щоб «другие смотря на то е чинить таковых продерзостей смелости не имели» [4, арк. 4 зв.].

Під час суперечок за міські землі у 1762–1763 рр. між магістратом та Ніжинською полковою канцелярією були наведені факти самовільного захоплення комендантом Божичем та полковником І. Хрущовим міських земель навколо замку та будівництва там торговельних лавок і шинку [4, арк. 1 зв.–2].

У власність магістрату активно втручалася і сотенна старшина. Так, у 1761 р., заньківський сотник Григорій Левицький та отаман заньківської сотні Романовський самовільно, не маючи власності у магістратському селі Кагарлика, поставили шинок та шинкували горілкою. З часом сотенна старшина заборонила шинкувати спиртне у магістратському шинку, а потім з гуртом козаків напала на нього, забрала куфи та горілку. Кагарлицького війта та магістратського шинкаря побили, відвели до сотника і тримали під арештом три дні [5, арк. 2–2 зв.]. Сотенна старшина навіть підкупила наглядча (нарочного) Прокопа Адасовського, щоб той заборонив продавати спиртне у магістратському шинку [5, арк. 2 зв.]. Вплинути на П. Адасовського не зміг навіть Ніжинський магістрат, який наказував нарочному зняти заборону та повернути забрану горілку та куфи. У зверненні до Генеральної військової канцелярії магістрат скаржився на те, що цілий рік магістратські шинки стоять порожні та не мають грошового доходу, а сотенна старшина отримує вигоду від продажу спиртного [5, арк. 3]. Генеральна військова канцелярія, у свою чергу, надіслала ордер Ніжинському полковнику П. Розумовському, в якому наголошувалося, що магістрат має право у своїх володіннях шинкувати горілку, а сотенна та полкова старшина не має чинити перепон магістрату у будь-яких його справах [14, 3].

Дві самостійні владні інституції (міський магістрат та полкова канцелярія) досить важко вживалися у полковому Ніжині XVIII ст. Та й сотенні канцелярії у магістратських селах також

намагалися поширити свою владу на магістратську власність. Ключовим та суперечливим питанням була магістратська земля. Саме за володіння землею та розташованими на ній шинками сперечалися міський Ніжинський магістрат та місцева козацька адміністрація.

Посилання

1. Владимирский-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві / М. Владимирський-Буданов // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV–XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 3–308; Кистяковский А. К вопросу о Магдебургском праве / А. Кистяковский // Права, по которым судится малороссийский народ 1743 г. – К.: Университетская типография, 1879. – С. 83–110; Його ж. О законах, действовавших в Малороссии / А. Кистяковский // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – К., 1888. – Кн. 2. – С. 6–11; Антонович В. Українські міста / В. Антонович // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV–XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 309–385; Багалій Д.І. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Д. Багалій // Розвідки про міста та міщанство на Україні-Русі в XV–XVIII в. Частина 2. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. – С. 386–442; Василенко Н.П. Право магдебургское / Н. Василенко // Энциклопедический словарь. Издатели Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб.: Типография Акционерного общества Брокгауз-Ефрон, 1898. – Т. 24. – С. 890–896; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К., 1893. – Т. 2 Полк Нежинский. – 512 с.; Миллер Д. П. Очерки из истории юридического быта Старой Малороссии. Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в. / Д. Миллер // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1896. – Т. 8. – С. 63–244; Клименко П. Міста і територія на Україні за Гетьманщини 1654–1765 рр. // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К., 1926. – Кн. 7–8. – С. 1–36; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 532 с. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К.: вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.; Швидько Г.К. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42–46; Її ж Органи міського самоуправління Гетьманщини та особливості документації їх канцелярій / Г. Швидько // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 7. – С. 19–23.
2. Галушко О. Є. Чернігівський полк у другій половині XVII–XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук спец. 00.07.01 «історія України» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgiirbis_64.exe?..; Доманова Г.С. Чернігівський магістрат: статус, структура та осовні напрямки діяльності (друга половина XVII–XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук спец. 00.07.01 «історія України» / Г.С. Доманова. – Чернігів, 2006. – 17 с.
3. Лоха В.А. Еволюція соціальної структури та майновий стан населення Переяслава (1648–1785 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук спец. 00.07.01 «історія України». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://awdiss.org.ua/2011-01-15-11-45-49.html?..>
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, спр. 17559, 14 арк.
5. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 17424, 3 арк.

Лесик Л.В. Взаимоотношения Нежинского магистрата с местной казацкой администрацией: земельный вопрос (на примере нескольких дел)

В работе показан характер взаимоотношений Нежинского городского магистрата с Нежинской полковой канцелярией и сотенной канцелярией в земельном вопросе. Также показаны методы борьбы за имущество, которое находилось на этих землях.

Ключевые слова: Нежин, магистрат, полковая канцелярия, магистратские земли.

Lesyk L.V. Mutual relations between Nizhyns city council and Cossack institutions of local governing: lands question (on example some files)

In the article nature mutual relations between Nizhyns city council and Nizhyns regiment office and company office in the lands question are described. The procedures of struggle from property that are situated on the lands are presented in the article.

Key words: Nizhyn, city council, regiment office, city councils lands.

25.02.2016 р.

УДК 94(477.53)«1762»:351.853

Є.С. Калашник

СОТЕННІ МІСТЕЧКА ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ В ОПИСІ МАЄТНОСТЕЙ Р.Л. ВОРОНЦОВА 1762 Р.

У статті на підставі відомостей опису маєтностей графа Р.Л. Воронцова 1762 р. в містечках Полтавського полку Білики, Кобеляки та Нові Санжари аналізуються внутрішня забудова сотенних містечок, їхні околиці та господарська округа.

Ключові слова: Полтавський полк, сотенні містечка, Білики, Кобеляки, Нові Санжари, ревізія 1756 р.

Переважна кількість досліджень адміністративно-територіального устрою сотень козацьких полків, як правило, базується на аналізі компутів, реєстрів та слідств. Однак ці джерела фіксують лише великі структурні одиниці на тлі кількісної характеристики полку (склад сотень та старшини) та якісних показників містечка (села в складі сотні; кількість населення, дворів, цехів, відомості про худобу, іноді відомості про торги та церкви). Таким чином, дрібні господарські одиниці містечок та їх околиць, межі сотень залишаються поза увагою. Такий підхід не можна вважати об'єктивним у світлі сучасної тенденції до вивчення регіональної специфіки загальноісторичних процесів, що спонукає до порівняльного аналізу кількох джерел, яким послуговувалися ще дослідники кінця XIX – початку XX ст. Мета дослідження полягає у характеристиці рис міського простору сотенних центрів та реконструкції округи козацьких сотень на основі співставлення письмових та картографічних джерел.

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі ЦДІАК) у фонді Канцелярії гетьмана К.Г. Розумовського зберігається корпус джерел 1760–1764 рр., пов'язаних із діяльністю комісії з надання маєтностей у Полтавському полку графу Р.Л. Воронцову. Особливо цікавим для нашого дослідження стали матеріали «Описания местечек Кобеляки, Беликово, Новые Сенжары, принадлежащих графу Воронцову» (назва винесена в опис фонду) [1, 449 арк.]. Гетьманським універсалом від 31 серпня 1760 р. вільні селяни цих трьох містечок з майном та угіддями віддавалися графу у «вічне та спадкоємне володіння» [2, арк. 4], самі ж містечка отримували статус маєтностей [3, арк. 2]. Для передачі маєтностей були призначені хорунжий Миргородського полку Марко Козиненко та військовий канцелярист Іван Каневський. Приймав маєтності у володіння графа значковий товариш Лубенського полку Іван Кодинець [3, арк. 2]. До 1762 р. ними було укладено звід попередніх ревізій із необхідними доповненнями¹, який і складає «Описание местечек...» (рис. 1). Матеріали опису, а саме посилання на них в «Донесенні...» отамана Федора Криси, були використані В.О. Мякотіним у праці «Нариси соціальної історії УРСР в XVII–XVIII ст.» [4, с. 234–235], а згодом перенесені І.Ю. Легеньким та А.І. Дубиною в полтавський том «Історії міст і сіл України» [5, с. 391].

Окрім історико-демографічної інформації Опис, першочергово стосуючись господарських зацікавлень власника та обліку посполитого населення у фіскальних потребах, надає вичерпні відомості про володіння селянства: розміри дворів та їх забудову, городи, садки, поля, луки, ліси, млини, хутори, поголів'я худоби. Опис містечка Кобеляки оперує 147 топонімами та власними назвами, 92 топоніми згадуються для містечка Білики, в описі Нових Санжарів їх вжито 186. Частина назв дублюється через суміжні володіння селян. Також, ревізуючи селянські маєтності, чиновники використовують як топографічні орієнтири елементи рельєфу та забудови населених пунктів і їх околиць. Ці дані становлять об'єкт нашого дослідження.

У першу чергу, в Описі виокремлюємо відомості про наступні найстабільніші формоутворюючі чинники: оточуючий природний ландшафт, особливості рельєфу, гідрографічну сітку. У регіоні називаються: річки Боброва, Вовча, Ворскла, Кобелячок Великий, Кобелячок Малий, Кобелячок Сухий, Кустолова, Полузир'я, Тагамлик; озера Білоконева, Боданове, Братське Горячівське, Грушки, Гужвине, Даченкове, Дурицьке, Інбірино, Кишине, Криве, Кривулевське,

1. Опис Кобеляк та Нових Санжарів спирається на Ревізію 1731 та 1756 рр., Опис Біликів – на Ревізію 1726 та 1756 рр. Крім того у 1760-1762 рр. були укладені описи передмість та реєстри вибуввших посполитих (через смерть, відхід, вписування у козаки або підданство грузинських князів, а для Біликів також через загибель та полон під час татарського набігу 1737 р.).